

MERENICS ÉVA

A MAGYARORSZÁGI ÖRMÉNYEK TÖRVÉNY SZERINTI KÉTNYELVŰSÉGÉNEK KÉRDÉSEI ÉS KÖVETKEZMÉNYEI*

A 2011. évi CLXXIX. számú, a nemzetiségek jogairól szóló törvényben a magyarországi örményeket kétnyelvű (magyar és örmény) nemzetiségként ismerte el a magyar törvényhozás.¹ Jelen tanulmányban egyrészt azokat a kérdéseket járjuk körül, amelyek elvezettek e döntés meghozatalához, másrészt pedig számba vesszük a szabályozás változásának lehetséges hatásait.

Az okokat részletezve először megvizsgáljuk az örmény nyelv helyzetét. Részletezzük identitás-meghatározó elemként betöltött szerepének jelentőségét, illetve az örmény kollektív emlékezet és nemzettudat rendszerében való helyét. Ezután mindezt elemezzük a magyarországi örmények esetében, akik – más kelet-közép-európai államokban (Lengyelország, Ukrajna) élő örményekhez hasonlóan – jellemzően két rétegre tagozódnak. A vizsgálat során részletezzük a nyelven kívüli egyéb identitáselemeket is, ugyanis kizárólag a nyelvi kérdés elemzése nem ad kimerítő magyarázatot a kétnyelvűség bevezetésére.

A magyarországi örmény csoportokat identitástudatuk nyilvános megjelenítése alapján a fent vizsgált identitásalakító folyamatok eredményéhez hasonlítjuk. Ennek során megállapíthatjuk, hogy a magukat örménynek vallók a bemutatott identitásváltozatok közül melyikhez illeszkednek, illetve mennyiben képeznek a többségi magyar etnikumtól elkülönülő csoportot.

A magát országos szinten örményként képviseltető két csoport konfliktusát és annak magyarországi jogi környezetét is szükséges megvizsgálnunk. A kisebbségi szabályozás meglehetősen széles határokat szabott a kisebbségek önmeghatározásának, így számos lehetőség adódik visszaélésekre. Az örmények esetében is előfordultak komoly túlkapások, amikor bizonyítottan nem örmények (például helyi roma szervezetek által romaként ismert személyek) kíséreltek meg örmény önkormányzatokat alakítani.² A törvényi szabályozás ezeket a más kisebbségeknél is előforduló eseteket sem képes kiszűrni, így nyilván még kevesebb lehetőséget ad a fent már vázolt kétféle önmeghatározásból eredő vita kezelésére.

---

* Az elemzés tervezetében való közreműködéséért és az absztrakthoz fűzött kritikai észrevételeiért, kiegészítéseiért köszönet illeti Hakob Matevosyan szociológust, a Jereváni Állami Egyetem kandidátusjelöltjét.

Az örmény identitástudat vizsgálatának keretei

A 17. századtól kezdve a Krímen át a Moldvai Fejedelemségből Erdélybe, majd az első világháború utáni Magyarországra betelepült örmények – akik leszármazottainak vallják magukat a mai Magyarországon élő erdélyi örmények – teljesen eltérő identitásképző-, módosító folyamatokon, történeti fejlődésen mentek keresztül, mint az anyaországban élők. Az anyaországitól eltérő identitással rendelkeznek, így az is elképzelhető, hogy az ottani örmény etnikum önmeghatározásának fogalomrendszerébe nem illeszkednek bele. Ugyanakkor a 20. század eleji örmény genocídium után nagyon kis számban, nagyobb arányban a szovjet időkben és a rendszerváltás környékén hazánkba települtek aktívabb kapcsolata az anyaországgal valószínűleg lehetővé tette az identitásformáló folyamatok máig tartó követését. E hipotézist a magyarországi örmények identitástudatának a történeti fejlődési folyamatba való beilleszthetőségének vizsgálatával kíséreljük meg bizonyítani.

Előzetes vizsgálat nélkül is elmondható, hogy meglehetősen ellentét feszül a korábban betelepültek és az újonnan érkezettek közössége között, a másik öndefinícióját mindkét csoport a saját szemszögéből értelmezi. Lényeges eleme az örmény nyelvhez való eltérő hozzáállás. Ennek vizsgálata során felhasználjuk az egyes magyarországi örmény szervezetek sajtójának anyagát, illetve a szerző személyes tapasztalatait, valamint interjúkat.

A tanulmány keretét meghaladná egy pontos identitásfogalom meghatározása, így a két csoport által leggyakrabban hivatkozott identitáselemeket vizsgáljuk: összetartozás-tudat/csoporttudat, történelmi örökség, kulturális örökség, nyelv, vallás, anyaország/őshaza. Ugyanígy a kisebbség/nemzetiség fogalmának elemeit is úgy határozzuk meg ezek alapján, mint olyan személyek csoportját, amely az adott államban számszerű kisebbségben van, nem rendelkezik kulturális dominanciával, az adott állam domináns etnikumától eltérő összetartozás/csoporttudattal, történelmi örökséggel, kulturális örökséggel, nyelvvel, vallással és őshazával rendelkezik. E tényezők közül egy-egy hiányának esetében még nem beszélhetünk teljes identitásvesztésről, a kisebbségi csoporthoz való tartozás megghiúsulásáról, és a többséghez való besorolódásról. Egyrészt elméleti síkon látható, hogy ebben az esetben a többi tényezőben való eltérés még elválasztja az adott személyt vagy csoportot a többségtől. Másrészt pedig gyakorlati példák igazolják, hogy történelmi okokból a különböző nemzeti önmeghatározás esetében is máshova esnek a hangsúlyok ezen identitáselemek között, bizonyos esetekben pedig egyik-másik nem is szerepel az önmeghatározás alapjaként. Az örmények esetében is vannak kivételek. A két csoport fent említett identitáselemeinek összehasonlítását követően azok összevetésre kerülnek a magyar etnikum azonos identitáselemeivel azért, hogy a két csoport többségi etnikumtól való elkülönülésének mértékét is megállapítsuk.

Történelmi folyamatok összehasonlítása

Amint már említettük, az erdélyi örmények a Moldvai Fejedelemségből települtek Erdélybe. Moldvába a Krím-félsziget örmény kolóniáiból jutottak el, oda pedig az Oszmán Birodalomból, amelynek keleti része az utolsó örmény államot, a Kilikiai Örmény Királyságot is, de az egész történelmi Örményország területének nagy részét magába foglalta. Az örmény etnikum a birodalmon belül ezekre a térségekre koncentrált. Mivel ekkor még nem létezett a modern értelemben vett örmény nemzet, ám létezett az örmény etnikai csoport,³ feltételezzük, hogy annak tagjai túlnyomó többségben azonos identitáselemeket vallottak magukénak. Ez tehát a kiindulópont, ahonnan az anyaországban maradtak és a végül Erdélybe megérkezettek eltérő fejlődésen mentek keresztül.

Vizsgálatunkban a közös kiindulópont *ténye* lényeges, annak mibenlétére, tartalmára, az akkori örmény identitás rekonstrukciójára alapos történeti kutatás nélkül csak gyenge kísérletet tehetnénk, amennyiben a modern nemzetépítési folyamat befolyásait kivonnánk a ma ismert örmény önmeghatározásból. Jelezzük, hogy a modern nemzetek kialakulásának hiányában a később vizsgált 14–17. századi kirajzás korszakában még nem az etnikai eredet, hanem a vallás alapján vált egy adott csoport kisebbséggé. Az örmények többségükben a muszlim környezettől erősen elkülönülő keresztény Örmény Apostoli Egyház tagjai voltak, amely az 5. században vált ki az akkor még egyetemes keresztény egyházból.⁴ A 4. században államvallássá tett⁵ egyetemes keresztény hitből így vált tehát az akkori Örmény Királyság alattvalóinak vallása, amely a térségben később végbement muszlim hódítás ellenére is megmaradt. A környező területek keresztény egyházaitól való szembetűnő elkülönülés, az 5. század óta meglévő örmény nyelvű írásbeliség, történetírás és a kirajzás korszakában megjelent könyvnyomtatás is elősegíthetett egy, az etnikai tudat kialakulásához vezető folyamatot. Ennek meglétét tekintjük tehát kiindulópontnak.

A 14–17. századi örmény kirajzásnak több oka is volt: a térségben lezajlott természeti katasztrófák, a mezőgazdaságot, kézműipart, kereskedelmet gátló legkülönbélebb, köztük politikai tényezők.⁶ A leginkább az északi örménylakta területeket érintő mongol hódítás, a Szeldzsuk Birodalom után a térségben kialakult nagyhatalmi vákuum, Timur Lenk birodalmának terjeszkedése, majd az Oszmán Birodalom kialakulása alatt hiányzott a térség politikai stabilitása, a folytonos háborúk, illetve következtükben kirótt sarcok, adók mind negatívan érinthették a térség népességét – köztük az örményeket is. Így alakult ki a krími örmény diaszpóra, ahonnan több irányba továbbtelepültek, Moldvába is, ahol 1401-ben I. Sándor moldvai fejedelem már püspökséget adományozott nekik.⁷ A korszakot lezáró utolsó nagy moldvai betelepülés közvetlen oka a 17. század elején kitört dzselál felkelésben kere-

sendő. Ennek során az Oszmán Birodalomban élő síita muszlimok a Perzsa Birodalom támogatásával fordultak szembe a szunnita iszlámot képviselő uralkodóházzal és lakossággal. A harcok az örmények lakta vidékekre is kiterjedtek, következtükben pedig éhínség ütötte fel a fejét.⁸

A mások által vívott háborúk hatásai moldvai letelepedésük után sem kímélték az örményeket. Mivel a fejedelemség az oszmán hódítás során a birodalom hűbérese lett, kívülről a keresztény hatalmak háborúi fenyegették, belül pedig az oszmánok támogatói és ellenzői indítottak meg időről időre ellenállási mozgalmakat. Ennek eredményeképp már a 16. század elején is érkeztek örmények a Magyar Királyság, és azon belül Erdély területére, tömegesen azonban csak a 17. század közepén, Apafi Mihály fejedelemsége idején jelentek meg.⁹

Ekkor többségük még apostoli örmény volt, ám a 17–18. század fordulóján megkezdődött a katolikus egyház kísérlete – a Lengyel Királyságban élőkhez hasonlóan – az Erdélyben élő keresztény örmények Róma alá történő betagozására.¹⁰ Az örmények a folyamat eredményeképp, a Magyarországon talán közismertebb görög katolikus felekezethez hasonlóan, saját liturgiájuk szerint, örmény nyelven misézhettek, önálló püspökségük volt. Bár Erdélyben egészen a 18. század végéig kimutatható volt az apostoli örmények jelenléte, folyamatosan küzdöttek a latinizáció, a katolizáció ellen. Az önálló egyház elvesztése az első jelentős lépése volt az erdélyi örmények identitásvesztésének.¹¹

A 19. század végére már az anyanyelv elvesztéséről is beszélhetünk, amely az áttelepülés idején még nem létező irodalmi nyelv okán a nyugati örmény nyelvjárás egyik változata volt. Ezáltal, valamint az önálló püspökség megszűnésével fenyegetetté vált az örmény katolikus liturgia fennmaradása is.¹² A magyarsággal való tömeges keveredésük jelentősen hatott a csoport tagjainak összetartására is. Annál is inkább, mivel a 19. században elindult és sikeressé vált magyar nemzetépítési folyamat az egyre inkább standardizálódó magyar identitás irányába mozdította azokat, akik a magyar etnikum identitáselemeit erre az időszakra átvették – például nyelvileg vagy vallásilag asszimilálódtak –, ez különösen érintette a politikai döntéshozásba beleszó-lási joggal rendelkező nemeseket. A magyar nemesség tagjai származásuktól függetlenül vagy a birodalmat összetartani kívánó Habsburg érdekekkel, vagy a független, politikai igényekkel fellépő magyar etnikai törekvésekkel kényszerültek azonosulni. Az örmény származásúak közül többen fémjelezték ez utóbbi irányzatot, legismertebbek közülük talán a két aradi vértanú, Kiss Ernő és Lázár Vilmos.

Szükséges visszautalni arra, hogy az örmények betelepülése idején is a birodalmi/alattvalói és egyházi hovatartozás alapján vált valaki idegenné, kisebbségi közösség tagjává. Térségünkben csak a 19. századi nacionalista mozgalmak megjelenésével kezdett az egyén hovatartozásának elsőrendű

meghatározója az etnikuma lenni.¹³ A magyarországi örménység összetartozás-tudatának/csoporttudatának témakörét érintően a tényező további gyengeségét tapasztalhatjuk abban, hogy az önálló magyar nemzet megeremtői között számon tartott örmény származású nemesek nem mutattak politikai törekvéseket az örménység mint etnikai csoport (nemzetiség) elismertetésére. Ez az identításelem nemcsak gyengült, hanem az örmények esetében teljesen a magyar identitás felé billent, az asszimiláció gyakorlatilag teljes volt.¹⁴

Ahogy Merza Gyula írja a fent vázolt „ethnográfiai hanyatlás”, vagyis identitásvesztési folyamat leírásában 1895-ben: „valahára fel kell szavunkat emelnünk a hazai saját örmény néprajzi individualitásunknak bár romjaiban való megmentésére”.¹⁵ Kérésének kortársa és földije, Szongott Kristóf tett eleget a 19. század végén, 20. század elején. A Szongott és *Armenia* című folyóirata körül összegyűlt erdélyi örmény értelmiségiek több feladatot tűztek ki maguknak. Az örmény őshaza kulturális örökségét, történelmét és nyelvét – az erdélyi örmények által is használt és a korszakban az anyaországban is domináló nyugat-örmény nyelvjárást – népszerűsítették, azt visszatanítani igyekeztek az örményeknek, valamint a magyar történeti és kulturális, ezen belül az irodalmi örökség örmény nyelvű ismertetésébe is kezdtek. Mind a magyarországi örménység, mind az örmény etnikum egyetemes kutatásához hozzájárultak, ám a helyi örménység öntudatra ébredésének és visszaörményesítésének sikerre viteléhez a mozgalomban részt vevő értelmiségiek szűk köre és a tagok kapacitásainak végeessége a mozgalom elhalását eredményezte.¹⁶

Ettől kezdve az erdélyi örmények utolsó disszimilációs kísérletét befejezettek tekinthetjük. A későbbiekben még visszatérünk a magyarországi folyamatokra, ám szükséges elemezni az anyaországban maradtak identitás-tudatát, az azt formáló erőket is, különösképp pedig a 19. század második felében kezdődött örmény nemzetépítési folyamatot. Az erdélyi örményekhez hasonlóan az elemzés terjedelmi korlátait figyelembe véve itt sem bocsátkozunk mélyebben a részletekbe.

Az örmény nemzeti mozgalom kezdetére az egykori Örmény Királyság területén, nagyjából 9:1 arányban az Oszmán és az Orosz Birodalom osztozott. Bár az örmény nyelvű oktatást az oroszok 1885-ben megszüntették, a keleti területeken is létezett,¹⁷ a nyugati, oszmán uralom alatt lévőkön pedig szintén működött örmény oktatás, az iskolák számának szaporodásához az egyes keresztény felekezetek egymással való versengése is nagyban hozzájárult. Bár ezek az intézmények a korábbiakhoz képest viszonylag széles rétegek számára voltak elérhetőek,¹⁸ természetesen itt nem ingyenes, mindenki számára kötelező egységes közoktatásra kell gondolni. Kialakulásával azonban lehetőség adódott a történelmi örökség tudatának megerősítésére is, illetve az örmény nyelv presztízsének javítására. Emellett még a század elején megindult az egyházi örményhez képest egy, a beszélt nyelvhez sokkal

közelebb álló nyelvi rendszer kodifikálása. Ebben az időszakban a nyugati nyelvjárás¹⁹ élvezett elsőbbséget, hiszen ott volt adott az örmény szellemi és intézményei kapacitás zöme.

Az örmények a birodalom másodosztályú alattvalói voltak, nem élveztek egyenjogúságot a muszlimokkal, ugyan a század végéig viszonylagos biztonságban éltek. A birodalom még mindig vallási hovatartozás alapján sorolta be őket az úgynevezett millet-rendszerbe, amelyben ennek megfelelően az örmények három milletbe tagozódtak be. A konstantinápolyi Örmény Patriarchátus elismertette az apostoli örmények létjogosultságát, francia támogatással létrejött a katolikus örmény millet, és az angol támogatás segítette a protestáns örmény millet megalakítását.²⁰ Az orosz területeken vallási-egyházi kérdésekben az orosz ortodox egyház igyekezett nagyobb befolyásra szert tenni. Mindkét területen azonban a többség az apostoli vallást követte.

A Berlini Kongresszus garanciákat fogadott el az örmény kisebbség védelmére az Oszmán Birodalomban. Az emiatt vélelmezett fenyegetettség hatására Abdülhamid szultán az 1890-es évek első felében a kelet-anatóliai örmény lakosság ellen fordította a kurd adószedőket. Az évente többszöri adóztatástól az éhínség határára sodródott örmény települések ellenállásba kezdtek.²¹ Az így kirobbant, legalább két éven át tartó²² méészárlássorozatnak, amelyben a szultán a kurdok oldalára állt, hozzávetőlegesen háromszázezer örmény halottja volt.

A század végén megszülettek az első örmény pártok is.²³ Bár a nyugati – oszmán – területekre koncentráálódtak, az egyes pártokat vagy megalakulásuk helye, vagy tagjainak származása vagy politikai kapcsolataik, vagy e tényezők közül több is kötötte a keleti területekhez. Céljaik változóak voltak, az Oszmán Birodalmon belüli emancipációtól az önálló állam létrehozásáig, de mindenképpen törekedtek az örmény politikai közösség megteremtésére.

Az ifjútörökök alkotmányos kormányzásának idején, 1909 áprilisában Abdülhamid megkísérelte visszaállítani hatalmát. Az ifjútörök kormányzat figyelmét elvonandó, a kilikiai Adana környékén robbantott ki örménymészárlást,²⁴ amelynek legkevesebb 25 ezer, egyes becslések szerint azonban akár 30–40 ezer áldozata is lehetett.

Az ifjútörököknek ezután megerősödött hatalma 1913-ban vett diktatórikus fordulatot, két évvel később, az első világháború idején pedig már a szélsőséges török nacionalizmus és a pántörök eszme nevében megkezdődött az örmények szisztematikus kiirtása. A hamidi, az adanai méészárlás és genocídium erős áldozattudatot alakított ki a túlélőkben és leszármazottaikban, amelyet menekültként mind a keleti örmény területekre, mind az új diaszpórába magukkal vittek.

A világháború végeztével, a sevres-i békeszerződés értelmében az örmények visszatérhettek a francia mandátum alá tartozó kelet-anatóliai területekre, Musztafa Kemál Atatürk háborújának következtében azonban a fran-

ciák távoztak, így az örmények ismét tömegesen menekültek, a genocídium kezdeti szakaszához hasonlóan főleg a keleti örmény területekre, Szíriába és Libanonba. A lausanne-i szerződés már nem biztosította kisebbségi jogaikat sem.²⁵

1918-ban a keleti, orosz uralom alatt álló területeken létrejött az Örmény Köztársaság, ám a párhuzamosan megmaradt orosz közigazgatási rendszer és a köztársaság területének az etnikai határoktól való eltérése miatt mind a grúzokkal, mind az azeriekkel konfliktusban állt. Nyugatról az Atatürk vezette háború is fenyegette. Az országban a menekültáradat és a harcok miatt éhínség és járványok tizedelték a lakosságot.²⁶ Ebben a helyzetben kerültek szovjet kézre a korábban az Orosz Birodalom területét képező keleti örmény területek.

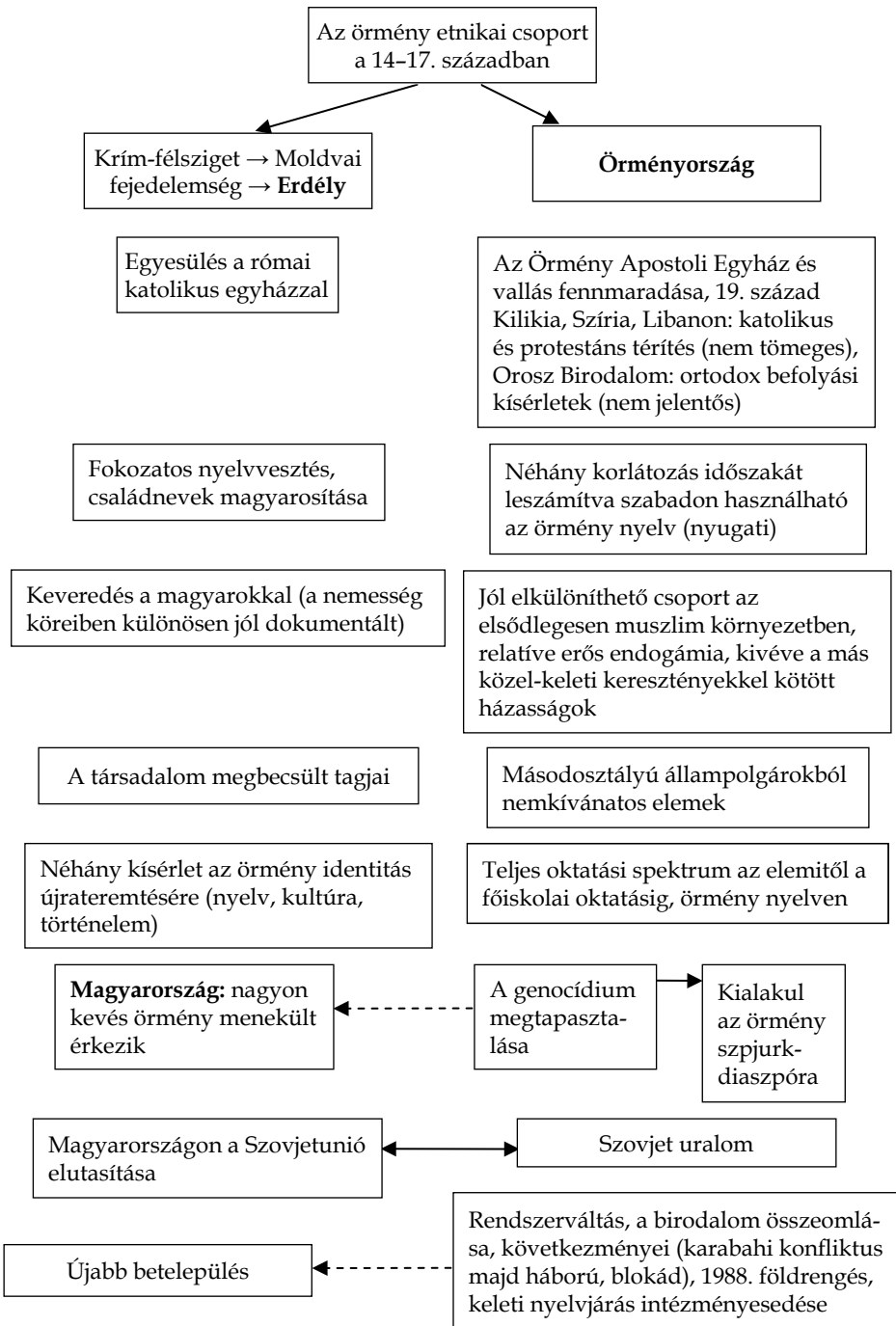
A szovjet hatalomátvétel után ismét más hatások befolyásolták az örményeket. Egyrészt kialakult a genocídium következtében létrejött diaszpórájuk, amelyet a korábbi diaszpóra *gaghtodzsakh* (kitelepülők közössége) elnevezése helyett a szétszóródik, szétszórattatik igéből örményül *szpjurknak* neveznek. Ezen belül ismét az anyaországitól eltérő identitásjegyeket fedezhetünk fel. Mivel sokáig nem fogadták el egyöntetűen az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaságot (továbbiakban ÖSZSZK) anyaországukként, az Ecsmiadzini Szentszék mellett új apostoli egyházi központot hoztak létre a libanoni Anteliasban.²⁷ A történelmi pártok folyamatosan működtek e közösségekben, míg az egypártrendszerű ÖSZSZK-ban meglehetősen fenntartásokkal kezelték őket.²⁸

A szpjurk tagjainak túlnyomó többsége a nyugatörmény nyelvjárást beszéli. Fenntartanak oktatási intézményeket, változó számban és szinteken. A genocídium ügyét nagyon lényegesnek tartják, időről időre különböző politikai eszközökhöz nyúlnak annak nemzetközi és főleg törökországi elismertetésére. Az önálló Örményország megalakulásával a szpjurk és az anyaország kapcsolatai intenzívebbé váltak, mérséklődtek az önmeghatározás eltérései is.

A szovjet területen maradtak számára a hrucsovi enyhülésig tilos volt a nyilvánosság előtt az örmény identitás kérdéseinek, az örmény történelmi örökségnek az értelmezése, és különösen a genocídium megemlézése.²⁹ Az 1950-es évek közepétől azonban főleg az irodalmi alkotók közössége ismét napirendre vette e kérdésköröket, és 1965-ben társadalmi tiltakozás hatására döntött a tagköztársaság vezetése a népiértékek emlékművének megépítéséről.³⁰ Ettől kezdve az örmény történelem és a genocídium, természetesen szovjet értelmezésben, de vitathatatlan helyet kapott úgy a nyilvánosságban, mint a tudományos kutatásokban.

A rendszerváltáskor három, párhuzamosan meghatározó folyamat nyomta rá bélyegét az Örmény SZSZK-ban élők identitására: a társadalmi reformokra való igény, a Hegyi Karabah kapcsán kitört örmény–azeri konfliktus

1. ábra

és a Szovjetunió szétesése. Ebben az időszakban az örmények nyíltan szembe fordultak az örmény identitást veszélyeztető moszkvai központi politikákkal is.³¹ Bár a domináns etnikum anyanyelvét beszélők száma a szovjet időkben még növekedett is,³² valamint itt találjuk a legnagyobb arányú megkereszteltet,³³ a peresztrojka szellemében már a nyilvános szférában is napvilágot láttak az orosz nyelv terjedését és a hivatalos ateizmust támadó gondolatok. Ugyanígy kezdték bírálni az Azerbajdzsánhoz tartozó Nahicseván autonóm terület örménységének ellehetetlenítését, elüldözését, és a 80%-os többségben örmények lakta Hegyi Karabah Autonóm Területen élő örménység folyamatos diszkriminációját. Továbbá az ellenzéki mozgalom célul tűzte ki a genocídium nemzetközi elismertetését.

Ezen a ponton vizsgáljuk meg a nyelv helyzetét is. Mivel a szellemi, technológiai és intézményi infrastruktúra a szovjet tagköztársasági státusszal teret kapott, a keleti örmény dialektus intézményesedése volt megfigyelhető. A szovjet térségen belüli örmény népességmozgás azonban bizonyos esetekben lehetetlenné tette az örmény nyelv intézményes keretek közötti tanulását. Ugyanígy az Azerbajdzsán SZSZK által Hegyi Karabahban csak névlegesen biztosított örmény nemzetiségi oktatás³⁴ is azt eredményezte, hogy az örmény iskolák helyett sokan inkább a magas presztízsű orosz nyelvű oktatást választották, így a családi körön kívül nem használták az örmény nyelvet. Az így anyanyelvüket veszített örményeket azonban az örmény nyelv identitástudatban betöltött lényeges szerepének ellenére továbbra is az örmény etnikai közösség tagjának tekintik, ha egyéb kötődéseik megmaradtak. Továbbá az örmények nem kerültek azon szovjetunióbeli népek sorába, amelyek önmeghatározásában az anyanyelv jelentőségét veszítette.

Az 1. ábra segítségével érzékeltetjük az identitásra kiható tényezőket és az egyes identitáselemek változatát.

A magyarországi örmények a rendszerváltás után

A bevezetőben leírtak és a történelmi folyamatok vázolója során követett minta alapján mutatjuk be az örmény kisebbségi önkormányzati rendszerbe a rendszerváltás után bekerült szervezetek által megjelenített identitástudatot is. Mint jeleztük, a magukat erdélyi örménynek és a magukat jelző nélkül örménynek vallók között meglehetősen ellentét feszül. Ez megnehezíti, esetenként megakadályozza, hogy mindkét csoporttól azonos módszerekkel gyűjtsünk információkat. Ez különösképp az interjúkra érvényes. Ezt a módszertani korlátot tehát figyelembe kell venni az egyes identitáselemek értelmezésekor. Ebből a megfontolásból leghangsúlyosabban az egyes szervezetek sajtójában megjelenő identitáselemeit vesszük figyelembe. Szűkebben pedig

két sajtótermék, az *Erdélyi Örmény Gyökerek Füzetek*³⁵ és az *Armenia* örmény kulturális, közéleti folyóirat 2012-ig megjelent anyagát.

Az *Erdélyi Örmény Gyökerek Füzetek* kivétel nélkül magyar nyelven jelennek és jelennek meg, dr. Issekutz Sarolta szerkesztésében. A lapokat kiadó egyesülethez tartozókat, Szongott kifejezésének mintájára, magyar-örmény, később összetett szóval magyarörmény elnevezéssel illetik. Legnagyobb részben az erdélyi örmények történelmi, kulturális örökségével foglalkoznak, ismertetik ennek keretein belül az ottani egyházi, településtörténeti, néprajzi emlékeket, gasztronómiai hagyományokat, és gyakran bemutatják ismertebb erdélyi örmény családok történetét. Ezen anyagok sorában gyakran vesznek át a Szongott-féle *Armenia* írásaiból vagy más, 19. századi erdélyi örmény értelmiségiek műveiből. Jelzik, hogy az olvasók támogatását kérik az Erdélyben fellelhető örmény történelmi és kulturális örökség fenntartására, az adományok felhasználásáról rendszeresen beszámolnak. Szintén gyakran foglalkoznak az örmény katolikus egyház kialakulásával, hagyományaival, s ezeket más keresztény egyházakéval is összevetik. A katolikus egyházi ünnepek is folyamatosan a tematika részét képezik. A területi kötődést illetően szembevetendő, hogy Erdélyt következetesen az „őshaza” címszóval illetik, és az eredeti örmény őshazáról összehasonlíthatatlanul kisebb mértékben ejtenek szót. Gyakran hangsúlyozzák a magyar nemességgel való szoros kapcsolatot, és ennek kapcsán magyar hazafiságukat.

Csak időnként közölnek az egyetemes örmény irodalmi kánonba tartozó műveket. Ugyanígy kisebb hangsúllyal kapnak helyet örményországi útleírások, az anyaországi örmény kultúrát, történelmet, az apostoli egyházat bemutató írások. Az ottani aktuálpolitikai kérdések a legritkább esetben kerülnek szóba. Örményországban egyesületi szinten, szervezeten képviseltették magukat Vákár Tibor *Ararát-szimfónia* című kiállításának megszervezésében és megnyitásában, és részt vettek Nelli Sahnazarjan *Keresztút* című monodrámájának magyarországi bemutatásában. A magánutakon kívül az Örményországgal való aktív szervezeti kapcsolattartásra nem sok egyéb utalást találunk. Emellett több cikk is élesen hangsúlyozza az erdélyi örményeknél később betelepedett örményektől való elkülönülést, és explicite megkérdőjelezi azoknak kisebbségi státuszra való jogát. Hasonló utalás az újságot kiadó, 1997-ben alakult Erdélyi Örmény Gyökerek Egyesület (továbbiakban: EGYÖKE) honlapján a szervezet bemutatkozásában is megjelenik.³⁶

A magyarsághoz való erős kötődés, a magyar nemességben és értelmiségben fellelhető örmény származásúakkal való büszke közösségvállalás mellett további érdekessége az újság tartalmának, hogy nagyon erős kötődést mutat a római katolikus egyház „többségi”, tehát az örmény katolikus közösségeken kívül eső magyar és római előjáróihoz. Ezenfelül többször is előfordul, hogy határon túli magyar közösségekkel fejezik ki szolidaritásukat, vagy adományt gyűjtenek számukra.

Az anyaországi örmények identitástudatától való különbözőségekből és a magyarsághoz való ilyen erős kötődésből eredő önellentmondás eredményeképp időről időre megjelenik az a védekezési technika, miszerint az erdélyi örmények évszázadok óta jó magyar állampolgárok, ugyanakkor sajátos örmény identitástudattal rendelkeznek, amelyet magyar nyelven szándékosan ápolni. Időnként az is érzékelhető, hogy a „jelző nélküli” örmények vádjaira reagál így a szervezet.

Ugyanakkor saját sajtójukban jelentetnek meg az ellentmondást fokozó, az anyaországi örmény identitástól való nyilvánvaló elkülönülésük és a történelmi, kulturális örökségen kívüli identitáselemeknek a magyar többségi azonoságtudat szerinti gyakorlására való igényt megfogalmazó cikkeket. Ugyanígy saját kiadványukban jelenik meg az a kijelentés is, miszerint az erdélyi örmények esetében „nem beszélhetünk tehát plurális identitásról, mert az identitás-összetevők nem egyenlő nagyságrendűek”.³⁷ Hasonlóképp maga a szervezetet is elnöklő főszerkesztő jelenti ki: „A hazai örménység túlnyomó része ma csak fél, negyed, nyolcad stb. részben hordozza magában az örmény géneket, és *identitásukat tekintve elsősorban magyarnak tekinti magát*.”³⁸ Ugyanez az írás egyben tisztázza azokat az identitáselemeket is, amelyek következtében az önellentmondások létrejönnek. A szervezeti és anyagi kérdésektől eltekintve a szerző szerint a magyarörményeknek céljuk az Erdélyben vagy a világ más részén élő rokonok felkutatása, a velük való kapcsolattartás, az erdélyi örmények épített és tárgyi kulturális örökségének ápolása. Az örmény nyelvet a legalapvetőbb szintnél (köszönések, számok tízig, imádságok) jobban nem kívánják megismerni. Ragaszkodnak a magyar nyelvű templomi szertartásokhoz. Itt külön érdekesség a katolikus vallás megjelölése, amely után csak zárójelben szerepel az örmény megjelölés. Az örmény őshazáról való tájékozottságukat csak ismeretterjesztési szinten céljuk fenntartani. A mai örmény hagyományok, népszokások iránt érdeklődnek, de nem kívánnak azok szerint élni. Közösséghez kívánnak tartozni, és igényük van arra, hogy erdélyi származású örmények reprezentálják őket Erdélyben. Továbbá az általuk képviselt identitást vállalják mind Magyarországon, mind Erdélyben. Örményországról ebben a kontextusban már szó sem esik. Ezenfelül a száz éves magyarországi jelenlét híján megkérdőjelezzik a „jelző nélküli” örmények kisebbségként való elismerésének jogát.

Ezek alapján a vizsgált identitáselemekről egyértelmű kép rajzolódik ki. Az összetartozás- vagy csoporttudatuk egyértelműen a magyarsággal és az erdélyi örménységgel köti össze őket, az anyaországgal nem. A történelmi örökségben elsődleges céllal az erdélyi örökség szerepel, nagyon kis hangsúllyal az örményországi. Kulturális örökségük aktív megőrzését szintén az erdélyi perspektívában kívánják tartani, az örményországinak csak az alapvető ismeretét tűzik ki célul. Nyelvük egyértelműen a magyar. Vallásuk katolikus, ezen belül kisebb hangsúly esik az örmény katolikus szertartásra, bár

az újság további számai aktívan foglalkoznak vele, a magyar nyelv preferálása miatt azonban csak közepesen hangsúlyosnak mondhatjuk. Anyaországuknak, őshazájuknak egyértelműen Erdélyt jelölik meg, így nem osztoznak a történelmi Örményországnak mint őshazának tudatában sem.

Ezek alapján az örmény anyaországi identitástól való elkülönülés a kulturális és történelmi örökség alapszintű ismeretén kívül minden más területen tapasztalható. Így az anyaországi örmények közé való beilleszkedésük valószínűleg problémás lenne. A többségi magyar etnikumhoz viszonyítva ellenben több hasonlóság is észlelhető.

Erdély – a Magyar Királyság részeként, illetve annak három részre szakadása után – az oszmán hűbéresség ellenére az önálló magyar államiság letéteményeseként szerepel a magyar történetírásban és a történelemoktatásban. A magyar állam mind erkölcsileg, mind anyagilag támogatja az ottani magyar nyelvű közösségek kultúráját, származásra való tekintet nélkül. Hogy csak néhány példát említsünk, ezt támasztja alá a helyi cigányság népzenei és néptánckincsének gyűjtése, magyarországi feldolgozása, vagy a nagyváradi neológ zsinagóga részben magyar hozzájárulással történő felújítása³⁹ is. A bukaresti Romániai Örmények Egyesülete kapcsolatot tart az erdélyi örményekkel is, az egyesület tagjai közt, illetve vezetőségében a román nagypolitika magas rangú szereplőit is megtalálhatjuk. Az erdélyi örmény kulturális örökség ápolását tehát Románia is lehetővé teszi, így erről az oldalról sem merül fel elvi akadály annak megőrzésére.⁴⁰

A magyar nemesség egységes részeként tarthatók számon azok az örmény származású magyarok, akik a Magyar Királyság döntéshozó testületeiben a többségi (akkor a különböző etnikumú nemesek kiváltságának számító) politikát művelték, a 19. században pedig aktívan részt vettek a magyar etnikum nevében megindult politikai törekvések megvalósításában. Ezek alapján, aki – tegyük hozzá nem románként vagy szászként – erdélyi történelmi, kulturális hagyományait, őseinek, valamint nemesi felmenőinek emlékét őrzi Magyarországon, vagy Erdélyt tartja őshazájának, nem különül el a többségi magyar etnikumtól. Ugyanígy a magyar anyanyelvűek sem. Az önelnevezésük szerint magyarörményeknek a többségtől való egyetlen számottevőbb elkülönülési lehetőségét az örmény katolikus vallás adja, bár mivel magyar nyelven tartanak igényt a szertartásokra, ez is csak részleges. Ezen kívül a kulturális örökség gasztronómiai szegmensében található a többségtől való elkülönülést,⁴¹ bár itt is feltételezhető, hogy ez az elkülönülés mára jobbra az ünnepnapokra korlátozódik. Ezt azonban empirikus vizsgálatok nélkül nem tudjuk eldönteni.

Amellett, hogy megállapíthatjuk, a magyarörmény csoport leginkább a többségi magyar etnikumba illeszkedik, mintsem az örménybe, a Szongott Kristóf fémjelezte mozgalomhoz képest is a teljesebb asszimiláció felé billen. Míg az a mozgalom az örmény őshaza történeti és kulturális örökségével,

az örmény nyelvvel igyekezett az örmény identitástudatot valamelyest visszaállítani, a mostani magyarörményeknél az erdélyi történelmi és kulturális örökség és óhaza elsősorú fontossága jelenik meg, az örmény nyelv jelentősége pedig teljesen eltűnik.

Nem folytattunk mélyebb vizsgálatokat az alább felsorolt magyarországi népcsoportok körében, de megállapítható, hogy az időnként eltérő eredetelméletek ellenére mind a jászok, mind a kunok vagy a palócok is asszimilálódtak a magyar etnikumba, úgy nyelvükben, mint vallásukban, bizonyos egyéb identitáselemeket viszont megtartottak. Örökségükben az érkezésük utáni magyar történelmet és őstörténetüket is ápolják. Kulturális örökségük maradványai – egyes tárgyi emlékek, népviselet, gasztronómia – mutatják korábbi elkülönülésüket. E jegyeikben nagyon hasonlóknak tűnnek a magyarörmény csoporthoz, bár ennek végleges megállapítására egy sokkal mélyebb vizsgálat elvégzése szükséges. Lényeges megjegyezni, hogy az említett népcsoportok fenntartanak kulturális egyesületeket, kiadványokat terjesztenek, találkozókat szerveznek, igyekeznek megismertetni közösségük még megmaradt történelmi, kulturális örökségét a többséggel, s mindezekre kapnak állami támogatást.⁴² Nem jegyeztették be magukat kisebbségként – pedig a joguk adott lenne rá, hiszen bizonyítottan több mint száz éve Magyarország területén laknak. Így nem mondható, hogy a magyarörmények a kisebbségi önkormányzati rendszeren kívül nem lennének képesek történelmi, kulturális örökségük megőrzésére. Ez természetesen más csoportokra, sőt a másik csoportra is vonatkozik, utóbbi lehetőségről a későbbiekben szintén szót ejtünk.

A magyarországi örmény kisebbségi politikában résztvevők „másik” csoportja zömmel az anyaországból a szovjet időszakban és azután Magyarországra települtekből áll. Ez a csoport teszi ki a Magyarországon magukat örmény nemzetiségűnek vallók többségét a 2001-es népszámlálás szerint.⁴³ Kezdetben az 1992-es alapítású Armenia Népe Kulturális Egyesület (továbbiakban: ANKE) biztosította számukra az intézményi keretet, a 2000-es évek elejére azonban a szervezet fragmentálódott, az elnök személyét, hatalmi eszközeit és egyes pénzügyi eljárásait ismételtelen kritizáló, az országos önkormányzat kezdetben független képviselői létrehozták a Magyarországi Örmény Spjurk Egyesületet (továbbiakban: MÖSE).

A csoport tagjai által képviselt identitáselemeket az *Armenia* örmény kulturális, közéleti folyóirat vizsgálatának segítségével mutatjuk be. Az újság főszerkesztője 2012-ig az örményországi születésű, hazánkba a karabahi háború alatt bevándorolt Dzsoťján Gagik volt, aki családi kötődései révén elsajátította a magyar nyelvet is. Főszerkesztősége alatt a lap kétnyelvű volt, emellett pedig az örmény kisebbség egységes hivatalos lapja volt, így egyaránt tartalmazott az erdélyi örmények történelmi és kulturális örökségéről szóló, és „jelző nélküli” örményeket érintő cikkeket, tudósításokat, amelyekből itt az utóbbiakat vesszük figyelembe.

A cikkek általában két nyelven is megjelentek az újságban, az eredeti tudósításnak, interjúnak legalább a kivonatát közölték a másik nyelven. Folyamatosan ismertették az örmény történeti és kulturális örökséget, ezen belül örmény történészek és társadalomtudósok cikkei vagy a velük készített interjúk is helyet kaptak a lapban. Hangsúlyosan foglalkoztak a 20. századi örmény társadalmi, politikai folyamatokkal. Ezek között megemlítendő az örmény népirtás és annak utóélete, az 1988-as észak-örményországi földrengés és a karabahi háború, illetve ezek társadalmi, gazdasági, politikai és diplomáciai következményei. Más anyaországi aktuálpolitikai témákat is megjelenítettek, és 2004-től folyamatosan figyelemmel kísérték a Szafarov-gyilkosság következményeit, vele párhuzamosan Azerbajdzsán hazánkban folytatott diplomáciai tevékenységét. Kisebb hangsúllyal tudósítottak egyházi történekekről, amelyekben az Örmény Apostoli Egyház, az anyaországi folyamatokkal összhangban lényeges szerepet kapott. Aktív kapcsolatot ápoltak az anyaországban és a diaszpórában működő több sajtóorgánnummal is, gyakran cseréltek cikkeket azokkal. Alkalmanként beszámoltak a Homenetmen örmény ifjúsági szervezet magyarországi tevékenységéről. Időnként hírt adtak egyes örmény közösségeknek, például örményországi iskoláknak biztosított támogatásról, illetve – bár az erdélyi örménységről szóló írásokat most figyelmen kívül kell hagynunk – mind a szerkesztőség, mind pedig a szélesebb csoport tagjai aktív kapcsolatokat ápoltak az erdélyi örményekkel is. Az újság azonban – valószínűleg országos, egységes jellegénél is fogva – nem tudósított az egyes magyarországi örmény szervezetek belső életéről.

Itt is megfigyelhetjük a másik féllel való konfliktusból eredő identitás-meghatározás megjelenítésének igényét, bár az *Erdélyi Örmény Gyökerek Füzete*ekkel szemben nem találkozunk a magyarörményeknek az örmény kisebbségből való kizárására utaló szándékot, a csoport megnevezésével történő konkrét és explicit megjelenítésével.

Az *Armenia* identitásügyben legszembetűnőbb cikke Armen Ajvazjan jereváni politológustól származik, aki saját örménység-definícióját ismerteti. Erről magyar nyelven egy nagyjából egyharmadnyi terjedelmű összefoglaló olvasható. Ajvazjan az eredeti örmény változatban részletesen kitér arra, hogy az örmény identitás megőrzése napjainkban Örményország többoldalú külpolitikai fenyegetettsége miatt nem egyszerűen kulturális, hanem egyben stratégiai kérdés. Az identitás megőrzésének tehát ebből a szemszögből célja az anyaország politikai önállóságának megtartása is.⁴⁴ A cikk kapcsán nem található arra történő utalás, hogy a hazai szerkesztők ezt bárkire nézve normatívnak vagy kizáró erejűnek tartanák. Ajvazjan meghatározása szerint: „Örmény mindaz, aki 1) Örményországra úgy tekint, mint egyetlen lehetséges hazájára, annak történelmi-földrajzi aspektusában, történelmi és jelenlegi határait illetően, 2) Örményország területéhez, népéhez, nyelvéhez és kultúrájához erős lelki-érzelmi szálak fűzik, 3) személyes felelősséget érez

Örményország sorsának alakulása iránt, 4) abban az esetben, ha külföldön él, komolyan tervezi és megvalósítja saját és családja visszatelepülését, 5) az örmény nyelv és kultúra ismerője vagy törekszik erre, 6) családját örmény szellemben neveli, átadja gyermekeinek az örmény nyelv tudását.⁴⁵

A definíciónak a „jelző nélküli” örményekre nézve a visszatelepülésre való felszólítás jelenti az egyetlen hátulütőt. A rossz gazdasági és politikai körülmények, a külpolitikai fenyegetettség bizonyára nem támogatják e törekvés tömegessé válását, amelyet az újság egy későbbi számban elemez. Ajvazjannak a korábban kivándoroltakkal kapcsolatos álláspontja az, hogy nem lehet elvitatni tőlük származásukat, történelmi örökségüket, de lényegesnek tartja az örmény *származás* és az *aktív* örmény nemzetiség kategóriájának megkülönböztetését.⁴⁶

Az *Armeniából* az alábbiak szerint következtethetünk a „jelző nélküli” örmények identitástudatára. Lényeges számukra mind a magyar, mind az örmény nyelv, bár előbbinek inkább a többséggel való kapcsolattartásban tulajdonítanak jelentős szerepet. Ez kiegészítendő azzal a gyakorlati tapasztalattal, hogy legtöbbször egymás közt, illetve kizárólagosan örmény beszélők jelenlétében általában örményül, a keleti nyelvjárásban beszél, de előfordulnak köztük a keleti és nyugati keverékét vagy nagyon ritkán a nyugatit beszélők. A mai és/vagy a történelmi Örményországot tekintik anyaországuknak. A 2001-es népszámlálás is megerősíti az újság által sugalltakat: többségük az Örmény Apostoli Egyházhoz tartozik.⁴⁷ Közösségtudatukban elsődleges az anyaországi örménységgel való szolidaritás. Történelmi örökségüket tekintve meghatározó az örmény elem, bár a magyarországi, erdélyi örmény származású történelmi személyek emlékét is őrzik, így például az aradi vértanúkéét, de ez kisebb hangsúlyú. Kulturális örökségükben szintén meghatározó az örménység. Ezekben tehát az anyaországi örmények identitástudatához állnak közel, és elkülönülnek a magyar többségtől.

A konfliktus

A magukat örménynek vallók két nagy csoportja közti ellentét létrejöttének, fennmaradásának és az identitásharc folyamatának okai a két eltérő identitástudat mellett a törvényi szabályozás hiányosságaiban és ellentmondásaiban, három fő területen keresendők. Az egyik a személyi hatály kérdése, a másik a szavazati jog és a választhatóság kérdésköre, a harmadik pedig a kisebbség meghatározásában továbbra is megjelenő, száz évre visszamenőleges jelenlét kritériuma. Az utóbbit a későbbiekben elemezzük, most az első két vitaalapra térünk ki.

Míg a törvényi szabályozás a kisebbségi csoporthoz tartozást 1993 óta folyamatosan az egyén szabad választására bízta, meghatározta a kisebbségi

csoportok körét, addig az adott csoport identitásához történő valós kötődést vagy az adott identitás mibenlétét azonban semmiféle eszközzel nem ellenőrizték vagy határozták meg. Ez kihatott mind a kisebbségi önkormányzati választásokon magukat névjegyzékbe vétetőkre, mind a jelöltekre. 2005-ben történt korlátozási kísérlet e téren, amikor is a választhatóság feltételeként támasztotta a kisebbségi törvény, hogy csak a nemzetiség képviselőjét alapszabályában rögzített jelölő szervezet állíthat jelölteket, bár a jelölteknek e szervezetekben való tagsága nem volt feltétel. A jelölő szervezeteknek azonban a jelöltállítás idejére már legalább három éve működniük kellett. Emellett meghatározták, hogy a képviselővé váláshoz szükséges érvényes szavazatot kapni, és a települési kisebbségi önkormányzatokban csak akkor eredményes a választás, ha legalább öt képviselő szerez érvényes szavazatot.⁴⁸ Szembetűnő, hogy a választások előtt három évnél korábban alakult, de az adott nemzetiséget nem képviselő szervezeteket nem szűrték ki a rendszerből.

A szűrést volt hivatott erősíteni, hogy az akkor hatályos 1997. évi C törvénynek a kisebbségi választásokra vonatkozó rendelkezései szerint:

„[115/J §] (2) A jelöltnek arról is nyilatkoznia kell, hogy

- a) a kisebbség képviselőjét vállalja,
- b) a kisebbségi közösség nyelvét ismeri-e,
- c) a kisebbségi közösség kultúráját és hagyományait ismeri-e,
- d) korábban volt-e más kisebbségi kisebbségi önkormányzatának tagja vagy tisztségviselője.

(3) A (2) bekezdés szerinti nyilatkozat tartalmát bárki megismerheti.”⁴⁹

Ezt valószínűleg ismét szűkítő faktornak szánta a törvényhozás, bár a nyilatkozat valós tartalmának ellenőrzésére nem volt garancia, továbbá sem a nyelv, sem a kultúra ismeretének szintjét nem határozták meg.⁵⁰ Ennek értelmében a jogszabály szerint az is elegendő volt, ha valaki az EGYÖKE által preferált néhány kifejezés szintjén ismerte az örmény nyelvet, és az általuk megjelölt ismeretterjesztési szinten volt jártas annak kultúrájában, hagyományaiban.

A 2011. évi CLXXIX. törvény rendelkezései közül figyelemreméltó, hogy egy adott nemzetiség nem hozhat létre helyi nemzetiségi önkormányzatot azon a településen, ahol 30 fő alatti számban vannak jelen a legutolsó népszámlálás adatai alapján. Korábban ugyanezt a számot a névjegyzékbe vettek száma alapján határozták meg. Ehhez képest viszont kedvezményes, a gyakori elektori szavazási botrányokat megszüntetni hivatott lehetőség a megyei és országos önkormányzatok közvetlen választása. Ennek következtében egyben most már az is befolyást gyakorolhat a településinél magasabb szintű nemzetiségi önkormányzatokra, akinek lakóhelyén nem írják ki helyi nemzetiségi önkormányzati választást.

A jelöltek nyilatkozattételi kötelezettsége megmarad, azonban az örményeknél a magyar mint nemzetiségi nyelv – egyben a 2011-ben megszületett

Alaptörvényben kiemelten Magyarország hivatalos nyelve – bevezetésével már a magyar nyelvismeret is elfogadható, amely a nemzetiségi kultúrában való jártasság kritériumának meghatározatlanságát a 2005-ös átfogó módosítás kapcsán már említett problémákhoz képest tovább súlyosbítja. Az alkotmány rendelkezései közül pedig a magyar etnikai elem dominanciájára való törekvést bizonyítja, hogy a nemzetiségek államalkotó tényezőként való említését csak az utolsó, negyedik módosítással foglalták bele a preambulumba, valamint több, a nemzetiségeket érintő jogot csak ekkor jelenítettek meg alkotmányos szinten.⁵¹

Ezeken a lényegesebb jogszabályi kereteken belül folyt és folyik tehát az örmény hovatarozást egyaránt kizárólagosan magának valló két csoport csatározása. A konfliktust illetően Kállai Ernő, egykori kisebbségi ombudsman állásfoglalást kért az Örmény Köztársaság nagykövetségétől, valamint az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetétől, és bár elismerték a konfliktus meglétét, a két intézmény közül egyik sem foglalt állást az örmény identitás tartalmáról.⁵²

Nyelvi téren mind az 1993-as kisebbségi törvény, mind későbbi módosításai, mind a 2011-es nemzetiségi törvény elismeri a nemzetiségek anyanyelvét, és lehetőséget biztosítanak a nyelv megőrzésére is az oktatásban, a médiában, valamint a könyvkiadás területén. Az oktatás keretein belül nem az adott kisebbségi közösségek által beszélt magyarországi nyelvváltozatokat tanítják, hanem az adott országok irodalmi nyelvét, amely több csoportnál generációs különbségeket okozott a nyelvet iskolában nem tanult idősebbek és a nemzetiségi oktatásban tanuló fiatalabbak között. Az örményeknél egy rövid életű kísérlet volt nemzetiségi nyelvi oktatásra, anyanyelvi tanárral, vásárnapi iskola keretében. Az iskola meglehetősen kisszámú tanulóval működött 2009-ben. Az elmúlt húsz évben iskola híján ugyanis az anyaországból áttelepültek legtöbbször családi körben is továbbadta – továbbadja – a nyelvet, a magyarörmények pedig önmeghatározásuknak megfelelően, kis kivétellel, nem is kívánják azt elsajátítani. A „jelző nélküli” örmények nagy része tehát – a többi magyarországi nemzetiséghez hasonlóan – mind az örmény, mind a magyar nyelvet ismeri, legalább az adott nyelvű közösséggel szükséges mindennapi kommunikáció szintjén. Ezzel szemben a magyarörmény közösség valójában egynyelvű – magyar –, ami hazánkban csak a cigányság romungró csoportjánál figyelhető meg, miközben utóbbiakat számos egyéb identitáselem elkülöníti a többségi magyar etnikumtól. A magyarörmények pedig a korábban az erdélyi örmény közösségek által beszélt nyugat-örmény nyelvjárás megtanulását sem preferálják, tehát a többi kisebbség generációs problémáitól eltérő – asszimilációs gyökerű – kérdéssel találkozunk a nyelv elutasítása kapcsán.

A nyelvinél sokkal szélesebb körű konfliktus két évvel az Országos Örmény Önkormányzat (OÖÖ) megalakulása után, az EGYÖKE létrejöttékor

szinte rögtön határozatban is testet öltött, amelyre a már idézett Issekutz-állásfoglalás válaszolt. A kezdetben az ANKE, majd az ANKE és a MÖSE tömörítette örmények az elvesztett nyelv, az örmény katolikus szertartás veszélyeztetettsége, az anyaországgal, az anyaországi történelmi és kulturális örökséggel való aktív kapcsolatépítés hiánya miatt, vagyis a 2011-ig fennálló és a nyelv kivételével ma is adott törvényi keretekben meghatározott kötődésekhez és azoknak az anyaországban elfogadott, és a korábbiakban ismertett formájához képest nem tartják örménynek a magyarörményeket.

Ezzel szemben az EGYÖKE arra hivatkozik leggyakrabban, hogy az újonnan betelepültek nem élnek itt száz éve, a kisebbségként való elismerés őket nem illeti meg, így kizárólagosan a magyarörmények joga a magyarországi örmény kisebbségi státusz, továbbá szabadon vallhatják magukat bármelyik nemzetiségi csoport tagjának, és kettős identitásúnak is. Az ő álláspontjukat ezek szerint a szabad identitásválasztás törvénybe épített elve és a százéves jelenlét kritériuma támogatja, míg a „jelző nélküli” örmények álláspontját gyengíti az, hogy az identitástudat és az adott nemzetiség kultúrája fogalmának pontos meghatározása a mai napig hiányzik.

A harc nyelvi aspektusában jellemző volt, hogy az EGYÖKE a magyar nyelvű kiadványait is részben az OÖÖ támogatásából kívánta publikálni, de azt a korábbi jogi szabályozás nem tette lehetővé. A kiadványoknak az országos támogatáshoz ebben az időszakban legalább kétnyelvűnek kellett lenniük, az EGYÖKE által készített örmény fordítások – amelyek általában legfeljebb a nyomtatott kiadványok előszavát jelentették – azonban az örmény anyanyelvűek szerint nem érték el a kiadhatóság színvonalát. Emiatt azt kérték, hogy e fordításokat az EGYÖKE lektoráltassa örmény anyanyelvűekkel. Mivel ez a szellemi kapacitás az EGYÖKÉ-ben nem volt adott, a szervezet ezt az ellene irányuló, az örmény kisebbségből való kizárási kísérletként, a másik fél monopóliumra törekvésének próbálkozásaként értelmezte. Ugyanakkor a szervezet elnöke időnként nyilvánosan is igyekezett diszkreditálni az örmény nyelvet. A Magyar Művelődési Intézet 2007. novemberi, *A nemzetiségi kultúrák művelése Magyarországon* című konferenciáján például egy hozzászólásában „szovjet koholmánynak” nevezte azt.⁵³

A nyelvi és hatalmi harcnak további színteret biztosított az egyházi élet. Több más területhez hasonlóan itt is tetten érhető volt a korábbi országos és ANKE-elnök mind a MÖSE, mind a magyarörmények részéről kritizált törekvéseinek bírálata. Ezen belül az EGYÖKE időnként igyekezett összemosni az ANKE és a tőlük ez ügyben is eltérő állásponton lévő, ám hozzájuk hasonlóan az örmény nyelvű liturgiához ragaszkodó MÖSE közti határokat.⁵⁴

Az örmény nyelvű hitéletnek 2007-ben szakadt vége. A genocídium emléknapján a gyászmisére gyűlteket egy kapura tűzött papírlap fogadta, miszerint az esemény elmarad. A Magyar Televízió *Rondó* című műsorának 2007. május 24-én sugárzott adásából kiderül, hogy az EGYÖKE nem volt je-

len a templomnál, tehát ők valószínűleg tudtak az esemény meghíúsulásáról, és nem értesítették róla a másik felet. A történetek után nem sokkal egyházi feljebbvalói eltávolították az Orlay utcai örmény katolikus plébánosi hivatalából az addig örmény nyelven miséző, örmény katolikus liturgiaengedéllyel rendelkező egyetlen magyarországi papot, Leszkovszky Pált. Több hónapos kihagyás után helyére az időközben megszerzett liturgiaengedéllyel rendelkező Fülöp Ákost helyezték. Utóbbi nem beszéli az örmény nyelvet.⁵⁵

A közszolgálati rádió és az országos örmény sajtó orgánumaiban 2010-ig nem történt számottevő változás. A televíziós műsorsugárzás 2009-ig, a rádiós jelenleg is változatlanul kétnyelvű, részben azzal a céllal, hogy a többségi társadalom is megismerkedhessen a hazai örménységgel. Hasonlóképp kétnyelvű volt a már említett *Armenia* országos folyóirat is. Mindhárom orgánum tudósított az erdélyi örmények kultúrájáról, történelméről is, így a magyar nyelvű örökségápolás az erdélyi örmények számára biztosított volt az EGYÖKE szervezetén kívül is. Ebből a perspektívából tehát szükségtelen volt a kétnyelvűség törvénybe iktatása, hiszen az sértetlenül működött, és más kisebbségek esetében is működik, részben a kisebbségek anyanyelvét nem beszélők, részben a többség tájékoztatásának szándéka miatt.

A törvénybe foglalt kétnyelvűség azonban túlmutat mindezeneken. Gyakorlati tartalma, hogy a hatályba lépéstől kezdve az örmény mellett megadott másik – magyar – nyelven sugárzott *egynyelvű* műsorok, nyomtatott kiadványok, újságok is részesülhetnek az állam által biztosított kisebbségi támogatásban, amennyiben a magukat örménynek vallók bármelyik csoportjáról szólnak. Ez pedig lehetővé teszi például, hogy kisebbségi támogatás címén lehessen forrásokat szerezni a magyarörmények által fontosnak tartott, a magyar etnikumban, a magyar állam által a többségi kulturális örökségen belül is számon tartott történelmi személyek örökségének és tárgyi vagy épített kulturális emlékeknek egyéb magyar állami forrásból is támogatható megőrzésére.

Az új törvény hatása eddig a közszolgálati rádió megmaradt kétnyelvű adásain nem észlelhető. Az örmény rádióadás – heti fél órában – változatlanul kétnyelvű. Az MTV által több nemzetiség⁵⁶ – köztük az örmények – számára és róluk is készülő havonta kétszer sugárzott *Rondó*ban azonban jelentős változások zajlottak le. Ezek a *Rondó* által érintett mind a hat kisebbségre befolyással vannak, aminek több oka feltételezhető. 2009-ben bizonytalanná vált a kisebbségi műsorok megmaradása, majd nagy valószínűséggel közrejátszott a médiatörvény 2011-es változása, valamint a kormányváltás következtében a Magyar Televízióban lezajlott szerkesztő- és arculatváltás.⁵⁷ A korábban is túlnyomórészt magyar nyelvű adás magazinműsorából eltűnt a hatnyelvű híradó – bár az időnként meginterjúvált anyanyelvi beszélők ugyan magyar feliratozással eredeti nyelven hallgathatók. Míg azonban korábban havi egyszer az adás mind a hat érintett nemzetiségnek jól kiszámítható helyet, adás-

időt biztosított, további egy alkalommal pedig egy-egy nemzetiség műsorát közölte, most a magazinműsor egy-egy adásában nem jut idő mindegyik nemzetiségre. Az esetleges, a néző számára kiszámíthatatlan megjelenés mind a hat nemzetiséget, köztük az örményeket is érinti.

Az újságkiadás terén érdekes fordulat következett be. Magyar nyelven jelenik meg 2012-től kezdve a MÖSE-tag Akopján Nikogosz főszerkesztésében a *Diaszpóra 21* című újság, amelynek szerkesztőbizottságában helyet foglal az ANKE elnöke, Avanesian Alex is. Emellett Akopján a felelős kiadója a szintén 2012 óta teljesen örmény nyelvűvé vált *Armenia* folyóiratnak. Avanesian is szerez cikkeket az *Armeniába*, aktív együttműködésük itt is nyilvánvaló. Itt tehát összefogást tapasztalhatunk a MÖSE és az ANKE között, bár a tisztán magyar nyelvű újság nem illik a két szervezetnek a 2000-es években az örmény nyelvet pártoló összefogásába.

A könyvkiadást illetően figyelemreméltó, hogy a nemzetiségi törvény elfogadása óta egyetlen kétnyelvű vagy örmény nyelvű könyv sem jelent meg.

Összegzés

A magyar nyelv felé tolódó tendenciát tapasztalhatunk a magyarországi örmények esetén, amelynek újabb jelentős lépése volt a magyar nyelv felvétele a kisebbség nyelvei közé. Ezt az eredményt az EGYÖKÉ-nek nemcsak a magukat örménynek vallók csoportján és intézményrendszerén belüli folytonos erőfeszítései tették lehetővé. Lobbijuk a 2010-ben kezdődött kormányzati ciklusban egyenes utat találhatott a törvényhozásban lehetséges támogatókhoz, és ez esetben a kétharmados többség miatt elegendő volt csak a kormánypárttal megegyezésre jutniuk. Ezt kétségkívül nem volt nehéz elérni, hiszen a tovább fragmentálódott örmény szervezetek között ismét relatív többséget szereztek az Országos Örmény Önkormányzatban, melynek – a hatalmi viszonyok miatt ismét nem teljes mandátumot kitöltő – első elnöke Budapest XIII. kerületében hosszú ideig a Fidesz-KDNP képviselője volt a helyi (települési) önkormányzatban.

A szervezetnek a kormányhoz, illetve a kormánypárthoz való erős kötődésére további bizonyítékot szolgáltat az is, hogy a magukat örménynek vallók egyesületei közül, valószínűleg a világon egyedülállóan, megvédték a magyar kormányt, sőt, kritizálták Örményországot a Ramil Szafarov kiadatása kapcsán kialakult diplomáciai konfliktus miatt. Bár tiltakoztak Azerbajdzsán eljárása ellen, az EGYÖKE és a Fővárosi Örmény Önkormányzat nevében a következőket adja tudtunkra a nyilatkozat: „Sajnálattal fejezi ki amiatt, hogy az Örmény Köztársaság elhamarkodott lépéssel felfüggesztette diplomáciai kapcsolatát Magyarországgal, holott Magyarország a kiadatás ügyében a nemzetközi jog és megállapodások, a büntetésvégrehajtás folyta-

tásának írásbeli kötelezettségvállalása alapján járt el.”⁵⁸ Velük kontrasztban még az erdélyi örmény szervezeteknek ugyanabban a lapszámban megjelentetett állásfoglalása is a magyar állam egyoldalú felelősségét emeli ki.

Ennek fényében a jelenlegi kormányzati ciklusban bizonyosan nem történik változás a nyelvi szabályozás tekintetében, azt pedig a következő nemzetiségi önkormányzati választás fogja eldönteni, hogy az új szabályozás továbbra is teret enged-e a magyarosító szándékoknak.

Az örmény kisebbségi közéletből időközben kiesettek, és az erős civil szférával rendelkező, főleg nyugati országokból hazánkba látogató örmények időnként még azt az elkeseredett megoldási lehetőséget is felvetik, hogy talán sokkal egészségesebb irányba haladhatna identitásuk ápolása, ha az eddigi önkormányzati rendszert megszüntetve a civil szektorba utalódna át az örmény kisebbség élete, így megszűnne az állami támogatásokért való versengés.

A két réteg jelenlegi konfliktusában viszont hosszú távon valószínűleg az dönt majd, hogy melyiknek lesz a magyarországi szabályozással és az anyaországi identitás-meghatározó folyamatokkal egyidejűleg összeegyeztethető stratégiája a jövőre nézve, és melyikük tudja utánpótlását a leginkább megszervezni.

Jegyzetek

- 1 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól, L. <<http://www.oslovma.hu/XXX/NemzTv11.pdf>> (letöltve: 2013. 08. 12.).
- 2 TAR Zsuzsanna: Vizsgálat az etnobiznisz ügyében. Az ombudsman az Országos Választási Bizottság állásfoglalására vár, *Magyar Nemzet*, 2002. augusztus 16., <http://mno.hu/migr_1834/vizsgalat-az-etnobiznisz-ugyeben-765186> (letöltve: 2013. 08. 04.).
- 3 SUNY, Ronald Grigor: *Looking Toward Ararat. Armenia in Modern History*, Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis, 1993, 8. p.
- 4 ABRAHAMIAN, Levon: *Armenian Identity in a Changing World*, Mazda Publishers, Costa Mesa, 2006, 125., 127. p.
- 5 *Uo.*, 117–118. p.
- 6 ՄԻՔԱԵԼՅԱՆ, Վազգեն: Հայ գաղթաշխարհի պատմություն Միջնադարից մինչև 1920 թ. Հատոր առաջին, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության Ինստիտուտ, Երևան, 2003, 35. p.
- 7 CAZAZIAN, Mihai Stepan: A Brief Overview of the Armenian Community in Romania, *Plural Magazine*, 27/2006, <<http://www.icr.ro/bucharest/the-continent-of-romania-romania-s-national-minorities-27-2006/a-brief-overview-of-the-armenian-community-in-romania.html>> (letöltve: 2013. 08. 05.).
- 8 ՄԻՔԱԵԼՅԱՆ: *i.m.*, 36. p.
- 9 L. például A.R.C.A – *the Museum of the Transylvanian Armenians*, <<http://www.muzeularca.ro/>> (letöltve: 2013. 08. 05.); Szamosújvár, Örménykatolikus Székesegyház

- ház: BAJKÓ Ferenc (szerk.) *Templomok és harangok a történelmi Magyarországon*, <<http://www.templom.hu/phpwcms/index.php?id=14,158,0,0,1,0>> (letöltve: 2013. 08. 05.).
- ¹⁰ KÁDÁR József: Örmény katolikus egyházköztség, In: *Szolnokdoboka megye monographiája* <<http://mek.oszk.hu/04700/04755/html/396.html>> (letöltve: 2013. 08. 05.).
- ¹¹ ՔԱՆՐԳՅԱՆ-ԲԱԳԻ, Եվա (a szerző eredeti magyar neve Gevorgjánne Bagi Éva): *Հայ-հունգարական գրական անընթացությունները և Արսենիա աստագիրը*, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1979, 19. p.
- ¹² POLYÁK Mariann: Az Armenia folyóirat jelentősége Erdélyben, „Örökség-Kultúra” Oktatási E-Könyv és Médiatár, <http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/ormenyek/ormeny_diaszpora_a_karpat_medenceben_II/pages/magyar/011_polyak_mariann.htm> (letöltve: 2013. 08. 05.).
- ¹³ A téma meglehetősen gazdag nemzetközi szakirodalmának összefoglalását L. GYÖRI SZABÓ Róbert: *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*, Osiris Kiadó, Budapest, 2006, 25–30. p.
- ¹⁴ KRAJCSIR Pirooska: A magyarországi örmény kolónia és a néprajzkutatás a századfordulón, In: *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény és ruszin nemzetiségek néprajzából*, Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2012.
- ¹⁵ MERZA Gyula: A magyar örmények ethnográfiai hanyatlásának okairól és azok orvoslásáról, *Erdélyi Gyopár*, az Erdélyi Kárpát-Egyesület online folyóirata <<http://www.erdelyigyopar.ro/1895-8-9/1204-a-magyar-ormenyek-ethnografiai-hanyatlanok-okairol-es-azok-orvoslasarol.html>> (letöltve: 2013. 08. 05.).
- ¹⁶ ՔԱՆՐԳՅԱՆ-ԲԱԳԻ: *i.m.*, 26. p.
- ¹⁷ SUNY: *i.m.*, 26. p.
- ¹⁸ WALDSTREICHER, David: *The Armenian Americans*, Chelsea House Publishers, New York – New Haven – Philadelphia, 1989, 22. p.
- ¹⁹ A két nyelvjárás közti átjárás az írásbeliségben néhány szintaktikai eltérés kivételével adott, beszédben is biztosított a megértés, a gyakorlatban bizonyos idejű hozzászókás szükséges a másik nyelvjárás megértéséhez, a felnémet és a svájci német példájával lehetne leginkább érzékelteni.
- ²⁰ FODOR Pál: Kisebbségek az Oszmán Birodalomban, In: *Tanulmányok Ádám Magda 85. születésnapjára*, Aura Kiadó, Budapest, 2010, 56. p.
- ²¹ CHALIAND, Gerard – TERNON, Yves: *The Armenians. From Genocide to Resistance*, Zed Press, London, 1983, 26–29. p.
- ²² Történések az esemény kezdetét legkorábban 1894-re, befejezését legkésőbb 1897-re teszik.
- ²³ HOVANNISIAN, Richard G.: *The Republic of Armenia. The First Year, 1918–1919*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1971, 9. p.
- ²⁴ CHALIAND–TERNON: *i.m.*, 30–31. p.
- ²⁵ Սվազյան, Վերթիկ: *Հայոց ցեղասպանություն: Ականատես վերապրողների վկայություններ*, ՀՀ ԳԱԱ <<Գիտություն>>հրատարակչություն, Երևան, 2011, 26–59. p.
- ²⁶ HOVANNISIAN: *i.m.*, 233, 290. p.
- ²⁷ ԴԱԼԼԱՔՅԱՆ, Կարլեն: *Հայ սփյուռքի պատմություն*, Ջանգալ, Երևան, 1997, 184–185. p.

- ²⁸ ՄԱՐՏՈՒՆԻ, Ալեքսանդր (ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆ, Ա.): *Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ*, Պետական հրատարակչություն, Թիֆլիս, 1924, 7–9. p.
- ²⁹ ԱՌԱՅԱՆ, Նորայր: Խոսք Եղիշե Չարենցի մասին, *AZG Daily*, <<http://www.azg.am/AM/culture/2012042804>> (letöltve: 2013. 04. 10.).
- ³⁰ MARUTYAN, Harutyun: *Iconography of Armenian Identity. The Memory of Genocide and the Gharabagh Movement. Vol. 1*, „Gitutyun” Publishing House of NAS RA, Yerevan, 2009, 38–39. p.
- ³¹ *Uo.*, 253. p.
- ³² LIBARIDIAN, Gerard J.: *Modern Armenia. People, Nation, State*, Transaction Publishers, New Brunswick – London, 2004, 26. p.
- ³³ ABRAHAMIAN: *i.m.*, 114. p.
- ³⁴ MALKASIAN, Mark: *Gha-ra-bagh! Emergence of the National Movement in Armenia*, Wayne State University Press, Detroit, 1996, 28. p.
- ³⁵ Az Erdélyi Örmény Gyökerek Füzetek számai online is elérhetők: <<http://www.magyarormeny.hu/index.php?apps=page&p=4>> (letöltve: 2013. 08. 06.).
- ³⁶ <<http://www.magyarormeny.hu/index.php?apps=page&p=1>> (letöltve: 2013. 08. 06.).
- ³⁷ KALI Kinga: Néhány szó az erdélyi örmény identitásról, *Erdélyi Örmény Gyökerek Füzetek*, 2007/5., <<http://www.magyarormeny.hu/uploads/file/fuzetekfileok/oToDIK.DOC>> (letöltve: 2013. 08. 06.).
- ³⁸ ISSEKUTZ Sarolta: Egy magyar-örmény hitvallása, *Erdélyi Örmény Gyökerek Füzetek*, 2007/7., <<http://www.magyarormeny.hu/uploads/file/fuzetekfileok/HETEDIK.DOC>> (letöltve: 2013. 08. 06.).
- ³⁹ <<http://www.nagyvaradi-hirhatar.ro/hirek/felujitjak-a-zsinagogat>> (letöltve: 2013. 08. 06.).
- ⁴⁰ L. például <<http://www.armenianchurch-ed.net/news-details/armenians-in-romania-celebrate-a-milestone-and-welcome-his-holiness-karekin-ii/>> (letöltve: 2013. 08. 06.); <<http://www.araratonline.com/en/2012/02/armenian-images-and-flavours-for-the-delight-of-the-people-living-in-cluj/>> (letöltve: 2013. 08. 06.); <<http://www.araratonline.com/en/2011/02/the-european-branch-of-the-armenian-general-benevolent-union-agbu-held-its-annual-meeting-in-bucharest/>> (letöltve: 2013. 08. 06.); <http://ermone-martaian.ro/?page_id=7> (letöltve: 2013. 08. 06.).
- ⁴¹ ISSEKUTZ Sarolta: Szerkesztői gondolatok, *Erdélyi örmény könyha fűszerezve*, Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, Budapest, 2008. <http://www.magyarormeny.hu/uploads/file/konyveinkfileok/Szakacskonyv_szerkesztoi_gondolatok.doc> (letöltve: 2013. 08. 06.).
- ⁴² L. például <<http://www.palocut.hu/hu/eredet>> (letöltve: 2013. 08. 06.); <http://www.palocut.hu/hu/klaszter_alapszabaly_public> (letöltve: 2013. 08. 06.); <<http://www.jaszokegyesulete.hu/?menu=jaszok>> (letöltve: 2013. 08. 06.); <<http://www.jaszokegyesulete.hu/?menu=tamogat>> (letöltve: 2013. 08. 06.); <<http://www.jaszokegyesulete.hu/?menu=tortenet>> (letöltve: 2013.08.06.), <<http://www.kunszovetseg.hu/>> (letöltve: 2013. 08. 06.).

- ⁴³ MAYER Éva (szerk.): *Kisebbségek Magyarországon 2004–2005*, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, Budapest, 2005, 177. p. A két csoportban végbement változásokat illetően a részletes adatok publikációját követően érdemes elemezni a 2011-es népszámlálás eredményeit.
- ⁴⁴ Անգուստոս, Արմեն Հայկական ինքնուրույն գրավականները կամ ո՞վ է հայը, *Armenia*, 2008/7., 10–12. p.
- ⁴⁵ AJVAZJAN, Armen: Az örmény identitás záloga, avagy ki az örmény?, *Armenia*, 2008/7., 13. p.
- ⁴⁶ Ajvazjan Armennel készült interjú, Jereván, 2011. június 7.
- ⁴⁷ <<http://emberijogok.kormany.hu/magyarorszagi-ormenyek>> (letöltve: 2013. 08. 08.).
- ⁴⁸ 2005. évi CXIV törvény a kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó egyes törvények módosításáról <<http://www.valasztas.hu/onkval2006/hu/20/index.html>> (letöltve: 2013. 08. 08.).
- ⁴⁹ 1997. évi C. törvény a választási eljárásról, a 2006. helyhatósági és kisebbségi választások idején hatályos rendelkezések <<http://www.valasztas.hu/onkval2006/hu/20/index.html>> (letöltve: 2013. 08. 08.).
- ⁵⁰ A problémát amiatt is nehéz orvosolni, hogy az országban jelenlévő 13 nemzetiség mind-mind más kulturális és történeti háttérrel és adottságokkal rendelkezik, így szinte lehetetlen egy mindegyikük számára egyaránt hasznos szabályozás.
- ⁵¹ Magyarország Alaptörvénye (2013. április 1-jétől hatályos változat).
- ⁵² KÁLLAI Ernő: *Megszüntetve. A kisebbségi ombudsman összegzése*, A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának Hivatala, Budapest, 2011, 46–47. p.
- ⁵³ Dr. Issekutz Sarolta hozzászólása Wertán Zsoltné *A hitélet identitásórzó szerepe egy egyházi közösségben* című előadásához, Magyar Művelődési Intézet *A Nemzetiségi kultúrák művelése Magyarországon* konferencia, 2007. 11. 14., Budapest. Az eseményről hangfelvétel is készült.
- ⁵⁴ *Uo.*
- ⁵⁵ Matevoszján Hakob tájékoztatása a Fülöp Ákossal készített szociológiai tárgyú interjúja alapján, 2013. 05. 18.
- ⁵⁶ Bolgárok, görögök, lengyelek, örmények, ruszinok, ukránok.
- ⁵⁷ L. <<http://www.mtva.hu/hu/sajtoszoba-main/gyorshir/138-gyorshir/1204-barlaytamas-neveztek-ki-az-oesszevont-vallasi-kisebbségi-es-hataron-tuli-musorok-foszerkesztojenek>> (letöltve: 2013. 08. 07.).
- ⁵⁸ L. <http://www.amenca.org/index.php?option=com_content&view=article&id=206:egy-szabad-demokratikus-doentes-&Itemid=12&lang=de> (letöltve: 2013. 08. 07.).